

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffman τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — *Κ. Τριανταφυλλόπουλος* τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — *Μιχ. Τσαμαδός*. — *Χ. Τζωρτζόπουλος* ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — *Παν. Κανελλόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Κωνσταντῖνος Τσαῦτσος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1930

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ¹⁾

Υ Π Ο

ΙΩ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ φιλοσοφία ὁποιοδήποτε θέμα τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας καὶ τῆς ἀνθρώπινης καλλιέργειας καὶ ἂν ἀναλύη ζητεῖ πάντα ν' ἀνεύρη τις ἀρχές πού τὸ διέπουν καὶ τὰ αἷτια πού τὸ διακινοῦν. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ζωῆς, πού ἅμα διακριθοῦν καὶ ἀναπτυχθοῦν μὲ τὴν εἰδική καλλιέργεια, χάνονται γιὰ τὸ μάτι τῶν πολλῶν μέσα στὸ ἀκατάπαυστο ξετύλιγμα, αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνα πού ζητεῖ νὰ συλλάβῃ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μονάχα συνυφασμὸς πολλῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ξεχωρισμὸς μαζὶ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφικὴ ἐργασία πρὸς ἀνεύρεση καὶ κατανόηση τῶν πρώτων στοιχείων καὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς ζωῆς, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι θεωρητικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ἢ, ὅπως συνήθως λέγουν, ἀφηρημένη. Συναισθηματικὰ καὶ ἀδιαμόρφωτα κάθε ἄνθρωπος, πού ἔχει μιὰ ὠρισμένη σχέση μὲ τὸ πνεῦμα, μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τις πρώτες ἀρχές τῆς ζωῆς, ἐννοιολογικὰ ὅμως καὶ συστηματικὰ διαρρυθμισμένα μόνον ὁ φιλοσοφικὸς ἄνθρωπος μπορεῖ ν' ἀνεβῆ στὶς πρώτες ἀρχές τῆς ζωῆς. Ὁ Schopenhauer λέγει: «φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐννοιολογικὴ συστηματικὴ διαφώτισις ὅλης τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἀποκρυστάλλωσις αὐτῆς εἰς ἀντικειμενικὰ νοήματα πού ἔχουν τὸν χαρακτῆρα τῆς μονιμότητος καὶ τῆς γενικότητος». Ἡ ἐννοιολογικὴ δὲ καὶ συστηματικὴ κατανόησις δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς χωρισμὸ καὶ διαίρεση. Εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ νοῦ μας νὰ μὴ μπορῇ νὰ νοήσῃ κάτι χωρὶς νὰ τὸ κομματιάσῃ, νὰ τὸ διαιρέσῃ. Ὁ

¹⁾ Διάλεξις γενομένη στὴν αἴθουσα τοῦ συλλόγου «Παρνασὸς» 14 Φεβρουαρίου 1930.

Schiller σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Goethe γράφει «δυστυχῶς γνωρίζομε μονάχα ἐκεῖνο πὸν χωρίζομε». Προκειμένου λοιπὸν νὰ κάμωμε λόγο φιλοσοφικὸ γιὰ τὴν παιδεία εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ χωρίσωμε τὰ στοιχεῖα πὸν συντελοῦν στὴν ἐνέργεια τῆς παιδείας καὶ νὰ ὁμιλήσωμε γιὰ τὸ καθένα χωριστά. Ἄν δὲν κάνωμε τὸν χωρισμὸ αὐτὸν δὲν μποροῦμε νὰ κάμωμε λόγο, καὶ μάλιστα φιλοσοφικὸ, γιὰ τὸ θέμα μας.

Ὅταν ὁμιλοῦμε φιλοσοφικῶς περὶ παιδείας δὲν ἐννοοῦμε μονάχα τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἐργασία πὸν καταβάλλεται στὰ σχολεῖα καὶ στὰ πανεπιστήμια, ἀλλὰ ἐννοοῦμε κάθε μορφωτικὴν ἐνέργεια πὸν γονιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς παιδείας, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ λόγος. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο πὸν παιδεύεται, ἐκπαιδεύεται καὶ ὁ λόγος εἶναι ἐκεῖνο πὸν παιδεύει, ἐκπαιδεύει.

Ὅταν λέμε «ψυχὴ» ἐννοοῦμε τὴν ἀμόρφωτη, ἀλλὰ γιὰ τὴν μόρφωση διψασμένη ἐκείνη ἐνέργεια, πὸν ἅμα προσδέχεται μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ὅπως εἶναι ὁ λόγος, ἀποκτᾷ χαρακτῆρα καὶ σταθερότητα.

Ψυχὴ εἶναι ἡ ζωντανὴ ἐκείνη ἐνέργεια πὸν κυφορεῖ τὸν λόγο καὶ πὸν κρύβει τὸν πόνο τῆς ζωῆς. Ψυχὴ εἶναι τὸ ὀργανικὸν ἐκεῖνο σύνολο, πὸν τὸ κρατεῖ ἡ μοῖρα καὶ πὸν δουλεύοντας κάνει τὸν ἑαυτοῦ του ἀτομικότητα καὶ προσωπικότητα. Ψυχὴ εἶναι μὲ ἄλλα λόγια μοῖρα, μοῖρα ἀπὸ ζωὴ καὶ ἀπὸ πνεῦμα, μοῖρα ἀπὸ ὠραιότητα καὶ ἀπὸ ἀγάπη, εἶναι ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ πᾶν, ἀπὸ τὴν δημιουργία ἡ ψυχὴ. Καὶ ὅπως ὁ κόσμος, τὸ πᾶν, εἶναι καὶ ὑπάρχει μονάχα μὲ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν ἁρμονία, ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ ζῆ μὲ τὸν διχασμὸ καὶ μὲ τὴν ἀντίσταση πρὸς τὸν διχασμὸ, μὲ τὴν ὁμόνοια, ὑπάρχει καὶ συντηρεῖται ἡ ψυχὴ μονάχα μὲ τὸ σκότος καὶ τὸ φῶς, μὲ τὸν ἀγῶνα τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέσεων. Εἶναι ἡ πρώτη καὶ ζωντανὴ ἀντινομία ἡ ψυχὴ. Τὸ ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ σκοτεινὸ, τὸ ἀπροσδιόριστο, τὸ ἄλλο εἶναι τὸ φωτεινὸ, τὸ ῥυθμισμένο μὲ τὰ μέτρα τοῦ νοῦ. Ἡ μία τῆς πλευρᾶς εἶναι κάτι ἀπειθάρχητο, ἀκανόνιστο καὶ ἀκατανίκητο, ἡ ἄλλη εἶναι μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ, κανονικὴ καὶ ῥυθμικὰ οἰκοδομημένη ζωὴ.

Τὸ πρῶτο ὁμῶς φανέρωμα τῆς ψυχῆς στὸν κόσμον, ὅταν δηλαδὴ

ἡ ψυχὴ εἶναι ἀκόμα παιδικὴ ἢ καὶ ὅταν εἶναι γενικὰ πρωτόγονη, εἶναι ἄλογο καὶ σκοτεινόν, εἶναι τὸ καθαρὸ πάθος ποὺ ζητάει κάποια ἀποκρουστιάλλωση σὲ ἀντικειμενικὲς μορφές, ποὺ ζητάει νὰ γίνῃ λόγος, ὅπως θὰ εἰπῶ συνολικὰ γιὰ νὰ δηλώσω ὅλα τὰ δημιουργήματα τῆς ψυχῆς, τὴν ὀρθοφροσύνην, τὴν ἐπιστήμην, τὸ ἦθος, τὴν τέχνην καὶ τὸ μυστικὸ ἄπλωμα τῆς ψυχῆς ἐπάνω στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας ποὺ τὸ ὀνομάζω θρησκεία.

Ὅταν λέμε «λόγος» ἐννοοῦμε κάθε τι ποὺ ἔχει ἀντικειμενικὴ μορφή, ὄρατὴ ἢ ἰδεατὴ, αἰσθητὴ ἢ νοητὴ. Εἶναι λόγος καὶ τὸ καλλιτεχνίωμα, λόγος εἶναι καὶ τεχνικὸ δάμασμα τῆς φύσεως. Ἐνας ἀρχαῖος δωρικός ναός, μιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία ἢ ἓνα δημοτικὸ τραγοῦδι, ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς ψυχῆς, εἶναι λόγοι πονεμένων ψυχῶν, εἶναι ἐκφράσεις καὶ πλάσματα τῆς ψυχῆς. Κάθε τι ποὺ ὑπάρχει καὶ ἔχει μορφή, κάθε συνειδητό, εἴτε πρακτικόν, εἴτε θεωρητικόν, εἴτε τεχνικόν, εἴτε καλλιτεχνικόν, εἶναι ἓνα μίλημα τῆς ψυχῆς, εἶναι μία διατύπωσις τοῦ πόνου τῆς ψυχῆς. Ὁ γλύπτης ποὺ μορφώνει τὸ μάρμαρον καὶ ὁ φιλόσοφος ποὺ καλλιεργεῖ τὸ λογικόν, ὁ ζωγράφος ποὺ ἐργάζεται μὲ τὸ χροῶμα καὶ ὁ πολιτικός ποὺ ἐνεργεῖ μὲ τὴ βούλησιν, ὅλοι ἐκφράζουν ἐκεῖνο ποὺ διέπει τὴν ψυχὴν τους, ὅλοι οἰκοδομοῦν κάτι ποὺ εἶναι ἀρχιτεκτονικόν, ποὺ ἔχει νόμους ἀρμονικοὺς καὶ ποὺ ζῆ ἀυθυπόστατα καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὴν γεννήτρα ψυχὴν. Τὸ μορφωμένο μάρμαρον μένει καὶ ἀφοῦ σβύσει ἢ φωτιά ποὺ τὸ ἐφώτισε καὶ τὸ ἐμόρφωσε, ἢ πολιτικὴ πράξις διατηρεῖται καὶ ἔχει συνέπειες καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός, ἢ μέθη τῆς ψυχῆς ἐνὸς ζωγράφου συγκρατεῖται εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν χρωμάτων καὶ ἀφοῦ σβύσει ἢ τελευταία πνοὴ τῆς ψυχῆς ποὺ ἐγέννησε τὸ ἔργον, ὁ δὲ λόγος τοῦ φιλοσόφου ζῆ αἰῶνας πολλοὺς ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ δημιουργοῦ. Πάντα μένει ὁ λόγος, γιὰτὶ εἶναι κάτι ἀντικειμενικόν, κάτι ποὺ οἰκοδομεῖται ἐπάνω σὲ νόμους. Τὶ σημαίνει γιὰ τὴν Ἀφροδίτην τῆς Μήλου ὅτι ἐχάθηκεν ἐκεῖνος ποὺ τὴν ἐπλασε, τί σημαίνει γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, γιὰ τὸν πρόσφατον αὐτὸν λόγον τῆς πονεμένης ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἂν δὲν ὑπάρχουν πιά οἱ δημιουργοὶ του, ἀφοῦ ζοῦν ἀκόμα ψυχῆς ποὺ πονοῦν ἅμα τὸ ἀκοῦν;

Ψυχὴ εἶναι λοιπὸν τὸ μορφούμενον, τὸ ἐπιδεχόμενον τὴν μόρφωσιν,

καὶ λόγος εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ ἐκεῖνο νόημα ποῦ γεννάει τὴν μόρφωση, ποῦ προκαλεῖ τὴν μόρφωση, ὅταν διευθύνεται καλὰ καὶ ὀδηγεῖται παιδαγωγικὰ στὴν ἀμόρφωτη ἀκόμα ψυχὴ. Ἡ ψυχὴ χωρισμένη ἀπὸ τὸν λόγο εἶναι τὸ ἄφωνο καὶ ἀμίλητο ἐκεῖνο στοιχεῖο ποῦ συγκινεῖται καὶ συγκλονίζεται ἀπὸ τὸν πόθο καὶ ἀπὸ τὸν πόνο ἀπὸ τὸ αἶσθημα καὶ ἀπὸ τὴν λαχτάρα. Ψυχὴ εἶναι πάντα κάτι σκοτεινό, κάτι ὑποχθόνιο, ποῦ μονάχα μὲ τὸν χρόνον καὶ μὲ τὴν καλλιέργεια μέσα στὸν χρόνον ἀρχίζει καὶ μιλάει. Τὸ δὲ μίλημα τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ λόγος. Ἡ πρώτη λαχτάρα ποῦ συγκλονίζει καὶ κατακαίει τὴν ψυχὴ εἶναι ὁ πόθος τῆς πρὸς τὸν λόγο, πρὸς τὸ μίλημα καὶ πρὸς τὴν μορφή, γιατί κάθε τι ποῦ φέρνει ὁ λόγος στὸ φῶς ἔχει μορφή καὶ σχῆμα. Βέβαια ἡ ἄφωνη αὐτὴ τάσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν λόγο δὲν εἶναι ποτὲ ὠρισμένη καὶ κανονισμένη, ἀλλὰ ἄτακτη καὶ ἀκαθόριστη. Μόλις ἔλθει ἡ ψυχὴ εἰς ἐπικοινωνία μὲ τὸν λόγο, μόλις ἀρχίζει καὶ μιλάει ἡ ψυχὴ, τότε ἀρχίζει καὶ ὁ πόθος τῆς νὰ εἶναι ρυθμικώτερος καὶ ὀριστικώτερος.

Ἡ ψυχὴ, ἅμα ἀκούσῃ τὸν πρῶτον τῆς λόγο, κυριεύεται ἀπὸ μιὰ ἀκατάσχετη ἐπιθυμία νὰ ἐκφρασθῇ γενικώτερα καὶ νὰ ὀλοκληρωθῇ, νὰ ἀναστρέψῃ τὴν ἀκατάπαυστη ροὴ τῆς μέσα στὸν χρόνον καὶ νὰ ἀντικρούσῃ κατὰ τὴν ἀντιστροφὴν αὐτὴ τὸ δικό τῆς τὸ φῶς. Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ εἶναι κάτι τόσο ἄρρητο, τόσο μυστικὸ καὶ τόσο ἀκατανόητο ποῦ θαμπώνει τῆς ψυχῆς τὰ βλέμματα, ἅμα δοκιμάζῃ νὰ τὸ ἰδῇ. Πάντα δὲ ἡ ψυχὴ στρέφεται πρὸς τὴν μυστικὴν αὐτὴ θλάση τοῦ εἶναι τῆς, πρὸς τὸν ἄρρητον αὐτὸν χωρισμὸ τῆς ἀρχικῆς τῆς ἐνότητος, ποῦ οἱ θρησκείες τὸν ὀνομάζουσι πτώση καὶ ποῦ ἡ φιλοσοφία τὸν ὀρίζει ὡς δημιουργία τοῦ χρόνου. Τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς οἱ θρησκείες τὴν ὀνομάζουσι παράδεισο, καὶ ἡ φιλοσοφία ἀκαταληψία, δηλαδὴ κατάστασις ὅπου ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει συνείδησις τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, δηλαδὴ δὲν ποθεῖ καὶ δὲν νοσταλγεῖ τίποτε καὶ συνεπῶς δὲν κινεῖται καὶ δὲν παθαίνεται. Εἰς τὴν ἀκαταληψία, τὴν ἀνοησία αὐτὴν, ἐπιστρέφει πολλὰς φορὰς καὶ ἡ φιλοσοφία ὅταν γίνεται μυστικισμὸς. Διαφέρει ὅμως ἡ ἀκαταληψία αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνοησία τοῦ παραδείσου, γιατί ἡ μὲν φιλοσοφικὴ εἶναι ἀποτέλεσμα, ἡ δὲ θρησκευτικὴ εἶναι ἀρχή. Ἡ ψυχὴ ἅμα ἀναπτυχθῇ καὶ αὐξήσῃ

μὲ τὴν βοήθεια τοῦ λόγου, ἅμα κατανοήσῃ τὸ κράτος τοῦ νοῦ καὶ ὀλοκληρώσῃ τὴν νόησιν τῆς, τότε ζητάει νὰ ἀναπαυθῇ ἀπὸ τὸν πολὺ τῆς τὸν μόχθον ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς ζωῆς, καὶ ποθεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀνοησίας, τῆς ἀκαταληψίας, ποὺ διαφέρει ῥιζικᾶ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀκαταληψίαν, γιὰ τὴν φιλοσοφικὴν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τοῦ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κάτι ἀκατάληπτον, ἐνῶ ἡ θρησκευτικὴ εἶναι χωρὶς γνώσιν καὶ χωρὶς συνείδησιν, συνάμα δὲ καὶ χωρὶς πόνον. Οἱ πρωτόπλαστοι εἰς τὸν παράδεισον δὲν ἔχουν τὴν γνώσιν τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ.

Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ψυχῆς διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώσεως εἶναι ἐξαγορασμένη μὲ τὸν πόνον, ἐνῶ ἡ παραδείσια ἐνόησις τῆς ψυχῆς εἶναι κάτι ἄμοχθον καὶ ἄκοπον. Ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζει τὴν ἄμοχθὴν αὐτὴν εὐτυχίαν καὶ ὀλοκλήρωσιν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ φύσις ξαίρει τί εἶναι ἄκοπον καὶ ἄμοχθον ὀλοκλήρωμα. Τὴν γνώσιν καὶ τὴν συνείδησιν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἔχει ἐξαγορασμένη μὲ τὸ αἷμα του, ἡ δὲ φύσις ἔχει καταλήξει εἰς τὸν νόμον τῆς ἔπειτα ἀπὸ ἀπειρῆ δοκιμῆς, ποὺ ἦταν πάντα καὶ μιὰ ἀπειρῆ δοκιμασία.

Ψυχὴ καὶ λόγος εἶναι δύο ἀρχαί τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Εἶναι δύο ἀρχαί, οἱ δὲ ἀρχαί ἀρχίζουσιν μαζί. Ὅποιος λοιπὸν μᾶς ἐρωτήσῃ ποία ἀπὸ τῆς δύο ἀρχῶν εἶναι πρώτη, ποία ἔχει τὴν πρωτεριότητα, αὐτὸς κινεῖται μέσα εἰς τὸν κύκλον τοῦ πεπερασμένου χρόνου καὶ δὲν καταλαβαίνει νὰ χωρίσῃ ἐννοιολογικᾶ τὰ χρονικὰ ἀπὸ τὰ ἄχρονα, τὰ ἐμπειρικὰ ἀπὸ τὰ λογικά.

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τοῦ λόγου καὶ ὁ λόγος εἶναι ἀρχὴ τῆς ψυχῆς. Χωρὶς τὴν ψυχὴν δὲν ζῆ ὁ λόγος, γιὰ τὸν λόγος εἶναι τὸ μήλημα τῆς ψυχῆς. Μὲ τὴν κίνησιν τῆς ψυχῆς αὐξάνει, ξετυλίσσεται ὁ λόγος, μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ λόγου ἀναπτύσσεται, πλέκεται ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς. Ἡ διαρχία αὐτὴ μέσα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὡς μιὰ ἀξιολογικὴ διαφορὰ, δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τάχα τὸν λόγον ὡς ἀξιότερον ἀπὸ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν ψυχὴν χειρότερον ἀπὸ τὸν λόγον ὅπως γίνεται εἰς τὰ περισσότερα θρησκευτικὰ καὶ πρὸς μερικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅπως ἔκαμε κυρίως ὁ χριστιανισμὸς ποὺ ἐχαρακτήρισεν τὴν ψυχὴν ὡς κάτι ἐκπτώτον ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν του δόξαν

καὶ ὡς ἀναξιώτερο ἀπὸ τὸν λόγον. Κλασσικὸ φαινόμενο τέτοιας ὑποτιμήσεως τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ μεσαίωνος ὅπου ἡ ψυχὴ τρέμει τόσο μπροστὰ στὴν δύναμι καὶ στὰ σκῆπτρα τοῦ λόγου τοῦ τυραννικοῦ τῆς υἱοῦ, πού συστέλλεται καὶ συλλέγεται εἰς κάθε του ἔκφραση καὶ εἰς κάθε του προσταγή. Ὁ λόγος στὸν ἀρχαῖο, στὸν κλασσικὸν Ἕλληνα εἶναι καρπὸς τῆς ψυχῆς, ὁ λόγος στὸν ἄνθρωπο τοῦ μεσαίωνος εἶναι ὑπερφυσικὸ στοιχεῖο, πού δεσμεύει καὶ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν φύση. Τὴν μίαν φορά εἶναι φιλία ψυχῆς καὶ λόγου, εἶναι ἔρως ἀγνός, πού συνδέει αὐτὲς τὶς δίδυμες δυνάμεις τῆς πρώτης καὶ ἀνεκφραστής οὐσίας τοῦ κόσμου, τὴν ἄλλη φορά τὸ ἕνα δεσπόζει τοῦ ἄλλου, ὁ λόγος τυραννεῖ τὴν ψυχὴ, καὶ ἡ ψυχὴ φοβισμένη καὶ κομματιασμένη ἀπὸ τὸν ὑπέρμετρο πόνο γιὰ τὴν ἀπόσταση πού τὴν χωρίζει ἀπὸ τὸν λόγον, καταφεύγει στὴν ἔρημον, κρύβεται στὰ σπηλαία καὶ θρηνεῖ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀγαθοῦ τῆς, στενάζει γιὰ τὴν ἁμαρτία τῆς.

Βέβαια ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς ψυχῆς, αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι τέτοια, ὥστε ἡ ψυχὴ νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀνάξιο, καὶ ὁ λόγος τὸ ἄξιο. Ἡ αἰτία πού ὠδήγησε τοὺς ἰδρυτὰς θρησκείων καὶ πολλοὺς φιλοσόφους εἰς τὴν ἀντίληψη πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ ἀνάξιο, ὁ δὲ λόγος τὸ ἄξιο, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχὴ σφάλλει. Τὸ σφαιερὸ τῆς ψυχῆς δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς παρασύρῃ εἰς τὸ νὰ ὑποτιμήσωμε τὴν ἀξία τῆς ψυχῆς. Σφάλλει ἡ ψυχὴ στὸ ἔργον τῆς καὶ ἔργον τῆς εἶναι ὁ λόγος. Ὅταν ὅμως ξέρομε ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἡ αἰτία ἔνεκα τῆς ὁποίας σφάλλει ἡ ψυχὴ τότε δὲν μπορούμε νὰ τὴν καταδικάσωμε ὅπως τὴν καταδικάζουν οἱ θρησκείες, γιὰτὶ ἡ ψυχὴ καταδικάζεται, ἢ μᾶλλον δικάζεται μόνη τῆς, ἅμα σφάλλει, εἴτε στὴν κρίση τῆς τὴν ἐπιστημονικὴν, εἴτε στὴν πράξιν τῆς τὴν ἠθικὴν, εἴτε στὸ αἴσθημά τῆς τὸ καλλιτεχνικόν.

Ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ, ἡ μορφή καὶ ἡ ὕλη, ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἐνέργεια, πρέπει νὰ ὑποτεθοῦν καὶ στὴν ἐπιστήμην καὶ στὴν τέχνην καὶ κυρίως στὴν παιδείαν ὡς ἀρχικά, καὶ δημιουργικὰ στοιχεῖα, γιὰτὶ τότε μονάχα εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμοιβαία ἐπικοινωνία, ἡ ἀναφορὰ καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἀνεξάντλητον. Ὁ λόγος, πού παιδεύει τὴν ψυχὴν, πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάντλητος, ἀφθονός

ὅπως καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ παιδεύεται, σὰν ἀρχή, σὰν στοιχεῖο ποὺ εἶναι, δὲν ἐξαντλεῖται καὶ δὲν παύει ποτὲ νὰ γεννάει μορφές, νὰ ποθῆ πάντα τὴν μόρφωση. Οὔτε ὁ λόγος μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀναιρέση καὶ νὰ ἀφομοιώση ὁλόκληρη τὴν ψυχὴ, οὔτε καὶ ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἀναδεχθῆ τὸν λόγο συνολικῶς καὶ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου. Ψυχὴ καὶ λόγος εἶναι ἀρχές διαλεκτικές· ὅσο ἀναφέρεται ἡ μία στὴν ἄλλη καὶ ὅσο σχετίζεται ἡ μία πρὸς τὴν ἄλλη, τόσο διαλέγεται, ξετυλίσσεται τὸ ἀτέλειωτο νῆμα τῆς μοίρας των. Ἀτέλειωτος εἶναι ὁ λόγος, ἀτέλειωτη καὶ ἡ ψυχὴ, ἀτέλειωτος εἶναι καὶ ὁ ἔρως ψυχῆς καὶ λόγου.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δογματικοὺς θὰ παραξενευθοῦν ἅμα ἀκούσουν πὼς ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ γεννιέται τὸ φωτεινὸ, πὼς ἀπὸ τὸ ἀνόητο—γιατὶ τὸ σκοτεινὸ εἶναι πάντα ἀνόητο, ἄφωνο, ἀμίλητο—ἀνασταίνεται σιγὰ-σιγὰ τὸ νοητό, καὶ θὰ μᾶς κατηγορήσουν πὼς ἐξαρθῶμε τὸν νοῦν ἀπὸ τὸ ἀκατάληπτο καὶ πὼς παραγνωρίζομε τὰ πρωτεῖα τοῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου, κάθε φωτεινὸ ἀνατρέφεται μὲ τὴν δύναμι κάποιου σκοτεινοῦ, ἀρκεῖ τὸ σκοτεινὸ νὰ εἶναι μάζα ζωῆς καὶ νὰ ἔχῃ βάθος πόθου. Ὁ Schelling λέγει «κάθε γέννα εἶναι γέννα ἀπὸ τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς· ὁ σπόρος πρέπει νὰ χαθῆ στὴν γῆ καὶ νὰ ἀποθάνῃ στὸ σκότος, γιὰ νὰ ἀνορθωθῆ ἔπειτα κάποια ὠραία φωτεινὴ μορφή καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ μέσα στὸ ἠλιακὸ φῶς. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται μέσα στὴν μήτρα· καὶ ἀπὸ τὸ σκότος τοῦ ἀνοήτου, ἀπὸ τὸ αἴσθημα καὶ τὴν λαχτᾶρα, τὴν τραννὴ αὐτὴ μάννα τῆς γνώσεως, ἀνασηκώνονται πρῶτα — πρῶτα οἱ φωτεινὲς σκέψεις». Τὸ σκοτεινὸ, τὸ ἀκατανόητο εἶναι ἡ ἀνέκφραστη αἰτία καὶ τοῦ φωτεινοῦ, τοῦ λογικοῦ, γιατί ἡ ζωὴ, ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν λόγο καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ εἶναι ἡ γεννήτρα καὶ ἡ ἀποδέκτρα τοῦ λόγου, εἶναι κατὰ βάθος σκοτεινὲς καὶ ἀκατάληπτες. Ἡ αἰτία ποὺ δημιουργεῖ τὸ ὀλιγόημερο λουλοῦδι τοῦ ἀγροῦ καὶ ποὺ συγκρατεῖ τὸ πολύχρονο ἀστέρι εἶναι ἀνέκφραστη μὲ τὴν δύναμη καὶ τὴν μορφή τοῦ λόγου. Τὸ ἀκατάληπτο, τὸ σκοτεινὸ, ἂν καὶ γίνεται δημιουργικὴ αἰτία τοῦ φωτεινοῦ, ἔν τούτοις εἶναι καὶ ὁ βυθὸς καὶ ὁ τάφος τοῦ λόγου. Χωρὶς τὸ σκοτεινὸ αὐτὸ στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει πνευματικὴ

δημιουργία, δὲν ὑπάρχει παιδεία. Τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο εἶναι ἐκεῖνο πὺν δέχεται τὴν μορφή τῆς δημιουργίας. Καὶ κατὰ βάθος, ἅμα θεωρήσωμε τὸν κόσμον ὡς μιὰ ἀκατάπαυστη ἱστορία, ὡς ἓνα αἰώνιον ἀγῶνα γιὰ τὴν μόρφωση, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε πῶς ἡ μορφή τοῦ κόσμου γεννήθηκε σιγά—σιγά ἀπὸ τὸν πόθο τὸν ἀκατάπαυστο καὶ ἀκόρεστο, πὺν διακαίει αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε, ἅμα θεωρήσωμε τὸν κόσμον ἱστορικά, πῶς εἶναι μιὰ δημιουργία φωτὸς ἀπὸ τὸ σκότος, μιὰ γένεσις μορφῆς ἀπὸ τὸ ἄμορφο. Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα πὺν κρύπτεται μέσα στὸν μῦθον τοῦ Προμηθέως. Τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο, πὺν εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς πόθος, γίνεται αἰτία νὰ γεννηθῆῖ κάτι φωτεινὸ, κάτι διαπερασμένο ἀπὸ τὸ φῶς τῆς μορφῆς. Τὶ ἄλλο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς παρὰ μιὰ παιδεία, μιὰ μόρφωσις, καὶ τὶ ἄλλο μπορούμε νὰ ὑποθέσωμεν ὡς πρώτη ἀρχὴ τῆς παιδείας παρὰ τὴν ὑπόκωφη συνείδηση ἑνὸς σκοτεινοῦ ἀκόμα πόθου, τὴν διαίσθησις ἑνὸς σκοτεινοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ὁποίου ζητάει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐλευθερωθῆῖ;

Ἐδῶ ἀντὶ νὰ ἐξακολουθήσωμε νὰ ἀναπτύσσωμε τὸ θέμα μας θεωρητικὰ παραθέτομε τὸν μῦθον τοῦ Πλάτωνος τὸν σχετικὸ μὲ τὴν παιδεία τῆς ψυχῆς.

Οἱ ἀνθρώπινες ψυχῆς εἶναι ὅμοιες μὲ ἀνθρώπους πὺν κατοικοῦν μέσα σ' ἓνα σπήλαιον. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι ἀλυσσοδεμένοι ἀπὸ τὴν παιδικὴν ἡλικία καὶ εἰς τὰ πόδια καὶ εἰς τὸ κεφάλι, καὶ δὲν μπορούν οὔτε νὰ σηκωθοῦν, οὔτε νὰ στρέψουν τὸ κεφάλι τους δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Κάθηνται δὲ ἔχοντες τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου πρὸς τὰ νῶτα των καὶ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ βλέπουν πάντα πρὸς τὰ ἔμπρὸς, μὴ δυνάμενοι νὰ ἰδοῦν οὔτε δεξιὰ οὔτε ἀριστερά, ἀφοῦ δὲν μπορούν νὰ κουνήσουν τὸ κεφάλι τους. Ὅπισθεν των καίει μιὰ μεγάλη φωτιὰ καὶ μπροστὰ στὴν φωτιὰ ὑπάρχει ἓνας δρόμος, χωριζόμενος ἀπὸ τοὺς ἀλυσσοδεμένους μὲ ἓναν τοῖχον. Ἡ λάμψις τῆς φωτιᾶς πέφτει στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου καὶ τὸ φωτίζει. Ἀπὸ τὸν δρόμον αὐτὸν περνᾶνε τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἄνθρωποι φέροντες διάφορα σκεύη, ἀνδριάντας καὶ ἄλλα διάφορα πλάσματα τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας, εἴτε ξύλινα, εἴτε λίθινα. Οἱ ἄνθρωποι πὺν διαβαίνουν κρατοῦν

τὰ πράγματα αὐτὰ εἰς τρόπον ὥστε νὰ προσπερνᾶν τὸν χωριστικὸν τοῖχο καὶ νὰ πέφτουν οἱ σκιές των στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου. Οἱ ἀλυσσοδεμένοι βλέπουν μονάχα τὶς σκιές τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν, ἐνῶ τὶς σκιές τῶν κρατούτων τὰ ἀγάλματα δὲν τὶς βλέπουν, γιὰτὶ αὐτὲς πέφτουν στὸν τοῖχο ποὺ χωρίζει τοὺς ἀλυσσοδεμένους ἀπὸ τὴν φωτιά. Ἄν μάλιστα γεννηθῆ καὶ κάποια ἤχῳ μέσα στὸ σπήλαιον ἀπὸ τὶς φωνές τῶν διερχομένων ὀπισθεν τῶν ἀλυσσοδεμένων, τότε οἱ ἀλυσσοδεμένοι θὰ νομίσουν πὼς ἡ φωνὴ αὐτὴ ἀνήκει σὲ τὶς σκιές τῶν ἀνδριάντων, θὰ πιστέψουν πὼς οἱ σκιές ὁμιλοῦν, ἀφοῦ ποτὲ δὲν εἶδαν πραγματικούς ἀνθρώπους, οὔτε ἄκουσαν φωνὴν ἀνθρώπου. Ἄν τώρα κάποιος λυθῆ ἀπὸ τὰ δεσμά του καὶ σηκωθῆ καὶ μπορέσῃ καὶ στρέψῃ τὸ κεφάλι του πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἰδῆ τὴν φωτιά τότε θὰ θαμβωθοῦν τὰ μάτια του ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ φωτός καὶ θὰ πονέσουν καὶ δὲν θὰ ἀνθέξουν νὰ ἰδοῦν τοὺς ἀνδριάντας, τῶν ὁποίων ἔβλεπαν πρὶν τὶς σκιές. Ἄν μάλιστα εὐρεθῆ ἐκεῖ κάποιος, ποὺ ἔχει ζήσῃ στὸ φῶς καὶ στὸν πραγματικὸν κόσμον, καὶ τοῦ εἰπῆ, πὼς ὅσα ἔβλεπε πρῶτα, ὅταν ἦτο ἀλυσσοδεμένος, ἦταν σκιές καὶ φάσματα, καὶ ὅτι αὐτὰ ποὺ βλέπει τώρα εἶναι τὰ πραγματικά, τότε θὰ ἀπορήσῃ, θὰ δυσπιστήσῃ πρὸς τὰ λεγόμενα, θὰ ἐξακολουθῆ δὲ νὰ πιστεύῃ πὼς οἱ σκιές εἶναι ἀληθέστερες ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα. Ἄν μάλιστα ὁ παρευρισκόμενος φωτισμένος ἀνθρώπος, τὸν ἀναγκάσῃ νὰ στρέψῃ τὰ μάτια του πρὸς τὸ φῶς, τότε ὁ πρῶην δεσμώτης θὰ ἀποστρέψῃ τὰ βλέμματά του ἀπὸ τὸ φῶς καὶ θὰ ξαναγυρίσῃ μὲ τὴν ματιὰ του πρὸς ἐκεῖνα ποὺ ἔβλεπε πρῶτα, πρὸς τὶς σκιές, καὶ θὰ πιστεύσῃ πὼς ἐκεῖνα εἶναι σαφέστερα ἀπὸ τὰ δεικνυόμενα, τὰ πραγματικά. Τί θὰ συμβῆ δὲ ἂν ἐξαναγκάσῃ κανεὶς τὸν πρῶην δεσμώτη νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ σπήλαιον καὶ νὰ ἀτενίσῃ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου; Δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ρίψῃ τὸ βλέμμα του εἰς κανένα ἀντικείμενον καταυγαζόμενον ἀπὸ τὸ ἡλιακὸ φῶς. Θὰ πρέπη πρῶτα νὰ συνηθίσῃ τὸ φῶς. Πρῶτα-πρῶτα θὰ πρέπη νὰ ἰδῆ τὶς σκιές, ποὺ γίνονται μὲ τὸ ἡλιακὸ φῶς, ἔπειτα θὰ ἰδῆ τὶς σκιές τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων καὶ τῶν πραγμάτων ποὺ γίνονται μέσα στὰ ὕδατα, κατόπιν θὰ ἰδῆ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ζῶα, καὶ τὰ πράγματα αὐτούσια, ὕστερα τὸν οὐρανόν, τὴν νύχτα μάλιστα θὰ τὸν ἰδῆ εὐκο-

λώτερο, γιατί τὸ φῶς τῶν ἄστρον καὶ τῆς σελήνης εἶναι ἀπαλό, καὶ τελευταῖα θὰ στρέψη τὸ βλέμμα του καὶ πρὸς τὸν ἥλιο τὸν πραγματικὸ καὶ τότε θὰ καταλάβῃ ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ὁ δημιουργὸς τῶν ἐνιαυτῶν καὶ τῶν ὄρατῶν ὄντων, καὶ τῶν πραγματικῶν καὶ τῶν εἰκονικῶν. Τὴν στιγμὴν αὕτῃ θὰ θυμηθῆ τὴν ζωὴ τοῦ δεσμοτηρίου, θὰ ἀναλογισθῆ τοὺς συνδεσμούς του καὶ θὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτόν του εὐδαίμονα γιὰ τὴν ἀπολύτρωση, καὶ θὰ οἰκτίρῃ τοὺς συνδεσμούς του.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς μῦθος· εἰκονικὰ μᾶς παρουσιάζει τὴν πορεία, πὺ διατρέχει ἡ ψυχὴ ὡς ποῦ νὰ μορφωθῆ, ὡς ποῦ νὰ ἀνεβῆ ἀπὸ τὸ σκοτάδι πρὸς τὸ φῶς καὶ νὰ ἀφήσῃ τὶς σκιὰς καὶ ἀτενίσῃ τὰ πράγματα καὶ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων.

Ἄφου λοιπὸν ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι τὰ στοιχεῖα κάθε παιδείας, ὁ μορφωτὴς, ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν, πρέπει νὰ στραφῆ πρὸς τὰ δύο αὐτὰ συνεχόμενα, ἀλλὰ μονάχα μὲ τὴν βοήθειαν τῆς παιδείας ἀλληλοαναπτυσσόμενα στοιχεῖα, ἢ καλλίτερα πρέπει νὰ στραφῆ πρὸς τὸ ὑποκείμενο, πὺ μορφώνεται καὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενο, πὺ μορφώνει. Ἀντικείμενο τῆς παιδείας εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ νόημα, ἢ ἠθικὴ ἀξία, τὸ καλλιτεχνικὸ δημιούργημα. Πρὸς αὐτὰ πρέπει ἡ παιδεία νὰ ὀδηγῆ τὸν παιδευόμενον, τὸν ἀναπτυσσόμενον ἄνθρωπον. Ὑποκείμενο τῆς παιδείας εἶναι ἡ ψυχὴ, τὸ ψυχικὸ γίγνεσθαι πὺ ἄλλοτε παρουσιάζεται ὡς πόθος, ἄλλοτε ὡς πάθος, ἄλλοτε ὡς ἐπιθυμία καὶ ἄλλοτε ὡς ἔρωσ, καὶ ἀπὸ τὸν πόθον σιγὰ-σιγὰ, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἐπιστήμης, πρέπει ὁ μορφωτὴς νὰ ἀναθρέψῃ λόγον, ἀπὸ τὸ πάθος μὲ τὴν ἀρωγὴν τῆς ἠθικῆς ἀξίας νὰ δημιουργήγῃ ἠθος, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀναστήσῃ σιγὰ-σιγὰ κατεύθυνση βουλευτικὴ καὶ πράξι καὶ ἐκτέλεση τῆς ζωῆς ἀντικειμενικὴ, ἀπὸ τὸν ἔρωτα τέλος νὰ ἀναθρέψῃ λαχτάρια γιὰ κάθε ἔργον καὶ ἐνθουσιασμὸν γιὰ κάθε δῶρον τῆς τέχνης καὶ τῆς φύσεως. Ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν πρέπει νὰ ζητήσῃ νὰ συνδυάσῃ τὰ ἀντίθετα, νὰ ἄρῃ σιγὰ-σιγὰ τὴν ἀντίθεση εἰς τὴν ὁποῖαν ζῆ, τὴν ἀντίθεση μεταξὺ ψυχῆς φτωχῆς καὶ ἄμορφης καὶ λόγου ἀφθονοῦ καὶ μορφωμένου.

Εἶναι δύσκολη ἡ θέσις τοῦ μορφωτοῦ τῶν ψυχῶν, γιατί εὐρίσκειται ἀνάμεσα σὲ δύο δυνάμεις, πὺ μόνον τότε συνενώνονται, ὅταν

ξέρη κανείς νὰ τὶς συνενώνη, καὶ ποὺ χωρίζονται καὶ ἐναντιώνονται, ἅμα ἐπιζητεῖ κανείς τὴν σύνθεσιν τους· μὲ τὴν βία καὶ τὸν ἐξαναγκασμό. Ἔχει δύο δυνάμεις νὰ συμφιλιώσῃ ὁ μορφωτὴς ἢ μᾶλλον μιὰ δύναμιν, ποὺ λέγεται ψυχὴ καὶ ποὺ καταπίνει ὅ,τι κανείς τῆς προσφέρει, εἴτε καλὸ, εἴτε κακόν, εἴτε ἀληθινόν, εἴτε ψεύτικον, εἴτε λογικόν εἴτε παράλογον, καὶ ἓνα νόμον, ποὺ ἅμα παραβιάζεται, καταβάλλει ἐκεῖνον ποὺ τὸν παραβιάζει. Ὁ λόγος, ἅμα τὸν διαστρεβλώνομε, μᾶς διαστρεβλώνει, ὁ νόμος τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀληθείας εἶναι ἀμείλικτος, ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι ἀπαλὴ καὶ δέχεται κάθε χτύπημα ἢ κάθε χαιδεύμα χωρὶς καμμιᾶν ἀντίστασιν. Καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ θέλουν λοιπὸν τὸν ὁδηγόν τους.

Ἄλλὰ ὁ μορφωτὴς, ὅσο καὶ ἂν εὐρίσκειται ἀνάμεσα στὶς δύο ἀντιθέσεις, στὴν ἀμόρφωτη ψυχὴ καὶ στὸν μορφωμένο λόγον, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπολογίξῃ καὶ νὰ ἐκτιμᾷ ἕξις καὶ τὰ δύο, τότε μονάχα θὰ βαδίσῃ βέβαια εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἅμα κατανόησιν πρῶτα-πρῶτα τί εἶναι λόγος, τί εἶναι μορφωτικὸν ἀγαθόν, γιὰτὶ ὁ λόγος εἶναι κάτι ἀντικειμενικόν καὶ βέβαιον καὶ δὲν ὑπόκειται στὶς ἀπειράριθμες ἀλλοιώσεις, ποὺ δέρνουν τὴν ὑποκειμενικότητα, τὴν ψυχὴν, ποὺ θέλει νὰ μορφώσῃ. Εἰς τὸ σύστημα τῆς παιδαγωγικῆς καὶ εἰς τὸ σύστημα τῆς παιδείας πρέπει συνεπῶς νὰ προηγεῖται ἡ θεωρία τοῦ λόγου, πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ ἀντικείμενον τῆς παιδείας. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ξέρῃ ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν τί εἶναι ἐκεῖνον ποὺ ἐπιζητεῖ, ποῖον εἶναι τὸ ἀγαθόν ποὺ ζητάει ἢ διψασμένη γιὰ μόρφωσιν ψυχῆ. Τὸ ἀντικειμενικόν ἀγαθόν, ποὺ τὸ ὀνομάζομε συνολικά, «λόγος», μπορούμε εὐκολώτερα νὰ τὸ γνωρίσωμε γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι ἀπολυτρωμένο ἀπὸ τὴν διαρκῆ μεταβολὴν τῶν ὑποκειμενικῶν τάσεων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ῥοπῶν. Ἀφοῦ γνωρίσωμε τοὺς νόμους τοῦ ἀντικειμενικοῦ αὐτοῦ ἀγαθοῦ, ἀφοῦ μάθομε καλὰ ποιῆς ἰδιότητες ἔχει ὁ λόγος, τότε θὰ μπορέσωμε νὰ συμπεράνωμε βέβαια καὶ ἀποφασιστικὰ καὶ ποιῆς ἰδιότητες ἔχει ἡ ψυχὴ, γιὰτὶ ὁ λόγος εἶναι ἔργον τῆς μορφωμένης ψυχῆς.

Βέβαια ποτὲ δὲν θὰ μπορέσωμε στὴν πραγματικότητα νὰ χωρίσωμε τὸ ἀντικείμενον ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον, τὸν λόγον ἀπὸ τὴν ψυχὴν, γιὰτὶ ὁ λόγος εἶναι ἡ ἀντικειμενικοποίησις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ μορφω-

μένη ψυχὴ εἶναι ἢ *υποκειμενικοποίησις* τοῦ λόγου. Δὲν ἔχομε ἐδῶ δύο πράγματα, πὺν νὰ χωρίζεται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὡσὰν νὰ ἦταν ἀδιάφορα πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ ἔχομε δύο ὄψεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας, ἔχομε δύο κατευθύνσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐνέργειας.

Δὲν ὑπάρχει πούθενά μορφή, νόημα, χωρὶς ψυχὴ, καὶ πούθενά ψυχὴ χωρὶς νόημα καὶ μορφή. Καὶ ἂν ἀκόμα ἀφήσωμε τὰ ἀνθρώπινα καὶ κατεβοῦμε στὰ ζωικά, στὰ φυσικὰ καὶ στὰ χοϊκὰ ἀκόμα βασιλεία τοῦ κόσμου, πούθενά δὲν θὰ βροῦμε καὶ ἐδῶ κάτω ἀκόμα κάποιο περιεχόμενο χωρὶς μορφή καὶ κάποια μορφή χωρὶς περιεχόμενο. Ὅπως θεωροῦμε τὸν μορφωμένον ἄνθρωπο, διαπερασμένον ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ λόγου καὶ διαφωτισμένον ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὴν λάμψη τῆς μορφῆς, ἔτσι ἐννοοῦμε καὶ κάθε ἄλλο φυσικὸ δημιούργημα, εἴτε ζωικό, εἴτε φυτικὸ, εἴτε χοϊκὸ, ὡς ἓνα συναδέλφωμα μιᾶς μορφῆς καὶ μιᾶς ὕλης, ὡς μιὰν ἁρμονία δύο στοιχείων, πὺν γνωρίζονται καὶ συμφιλιώνονται καὶ ἀποτελοῦν μιὰν ὁλότητα. Ὅπως θεωροῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη ὡσὰν κάτι, πὺν ἔχει αὐλακευθῆ ἀπὸ τὸ ἄλῆτρι τῆς μορφῆς, καὶ πὺν ἔχει διαποτισθῆ μὲ τὸ νόημα τῆς ἰδέας, ἔτσι ἐννοοῦμε καὶ τὸ λουλοῦδι τοῦ ἄγρου, τὸ παραπεταμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὡσὰν κάτι λαξευμένο μὲ τὴν ἴδια τὴν σμίλη τῆς μορφῆς καὶ οἰκοδομημένο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὕλικό. Τὴν διαφορὰ βέβαια, πὺν χωρίζει τοὺς κόσμους, τὸν ἀνθρώπινον ἀπὸ τὸν ζωικό, τὸν ζωικὸν ἀπὸ τὸν φυτικὸ καὶ τὸν φυτικὸν ἀπὸ τὸν χοϊκὸ, τὴν κρατοῦμεν ὡς μιὰ σπουδαία διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας. Ὅχι μόνον τὴν κρατοῦμε, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγαλώνομε, γιατί ὅσο ἐμβαθύνομε στὸ μυστικὸ τῆς συνειδήσεως εἴτε μὲ τὴν παιδεία, εἴτε μὲ τὴν ἐπιστήμη, εἴτε μὲ τὴν πράξη, εἴτε μὲ τὴν τέχνη, ὅσον ἀνασκάπτωμε τὰ βάθη τῆς συνειδήσεως, τόσο περισσότερο αἰσθανόμαστε τὸ χάσμα, πὺν χωρίζει τὸ συνειδητὸ ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο. Ὅσο καλλιεργοῦμε τὴν συνείδηση τόσο κατανοοῦμε καὶ τὸ ἀσυνείδητο, ὅπως ὅσο καλλιεργοῦμε τὴν ἱστορία, τόσο καταλαβαίνομε τὸ ἀνιστόρητο, πὺν εἶναι ἡ φύσις.

Ἀλλὰ ἂν ἀποκρούωμε τὴν θεμελίωση τῆς παιδαγωγικῆς καὶ γενικῶς τῆς παιδείας ἐπάνω εἰς τὴν ἄστατη ψυχικὴν ἐνέργεια γιὰ

να ἀποφύγωμε τὸν σχετικισμό καὶ τὸν σκεπτικισμό, ποὺ γεννιέται πάντα αὐθόρμητα ἀπὸ μία τέτοια θεμελίωση, ἀπωθοῦμε ἐπίσης καὶ μία θεμελίωση τῆς παιδείας ἐπάνω στὰ ἀπολύτως ὠρισμένα νοήματα, στὰ δογματικῶς παραδεδεγμένα πνευματικὰ οἰκοδομήματα. Τὰ νοήματα ποὺ ὑποθέτομε ὡς βάρη τῆς παιδείας, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, τὸ ἦθος καὶ ὁ μῦθος, δὲν εἶναι, γιὰ μᾶς, δεδομένα ἀπολύτως καὶ οἰκοδομημένα ἀμετάβλητα, ἀλλὰ παρουσιάζονται στὸ βλέμμα τῆς καινούργιας ψυχῆς, ποὺ ποθεῖ νὰ μορφώσῃ ἢ μορφωθῇ ὡς ἐντελῶς νέα. Ἐνα βλέμμα τῆς ἀπὸ τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν μόρφωση κατατρογωμένης ψυχῆς πρὸς τὰ νοήματα αὐτὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ νέα ὄψη, ἡ δὲ ψυχὴ τοῦ μορφωτοῦ, ποὺ εἶναι μορφωμένη τὰ φωτίζει πάντα διαφορετικῶς ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἐφώτισαν περασμένες ψυχές. Ὅπως ἡ ψυχὴ κινητοποιεῖ τὰ ἀκίνητα, τὶς ἱστορικὲς μορφές τοῦ πνεύματος, ἔτσι καὶ ἐκεῖνα, τὰ ἀκίνητα, ἅμα πάrouν μιὰ νέα μορφή, προσδίδουν στὴν ψυχὴ χαρακτῆρα μὲ τὸ ἀντιφέγγισμα ποὺ δημιουργοῦν. Τὰ ἱστορικὰ ἀγαθὰ, ποὺ εἶναι στοιχεῖα μορφωτικὰ γιὰ τὴν ψυχὴ, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς δόγματα, ἡ δὲ ψυχὴ ὡς τὸ ἀλλοιούμενο καὶ μορφούμενο στοιχεῖο, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀλλοιώσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφώσεως. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ μορφώνεται ἔχει καὶ τὴν δύναμη νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ῥοὴ καὶ νὰ κρατηθῇ ὡς συνείδησις, ποὺ ἐκλέγει τὸ ἀληθινὸ καὶ ἀπορρίπτει τὸ ψεύτικο. Ὁ λόγος, ἅμα γίνεται ἀκίνητος, ἅμα ἐννοεῖται ὡς κάτι δογματικῶς ἀμετάβλητο, ὁδηγεῖ στὴν δογματικὴ τοῦ λόγου, ἡ δὲ ψυχὴ ὅταν ἐννοεῖται μόνον ὡς συνεχῆς ἀλλαγὴ καταστάσεων, χωρὶς κανένα μόνιμο περιεχόμενο, ὁδηγεῖ στὴν ἀστάθεια. Καὶ ἔτσι ἀπὸ τὴν παρανόηση τῶν δύο στοιχείων τῆς παιδείας, τὸν λόγο καὶ τὴν ψυχὴ, γεννιῶνται οἱ δύο ἐχθροὶ κάθε ἀληθινῆς παιδείας, ὁ δογματισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς. Ὁ πρῶτος ἔρχεται μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ ἀμεταβλήτου καὶ μὲ τὸ σκῆπτρο τοῦ ἀναλλοιώτου, ὁ δεύτερος προβάλλει μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς καὶ τῆς διαρκοῦς ἀλλοιώσεως κάθε ἀξίας. Ἡ παιδεία ἅμα στηρίζεται στὰ διδάγματα τοῦ πρώτου καὶ ὑποκύπτει κάτω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τὸ δεσποτικὸ τοῦ δογματισμοῦ, γίνεται σχολαστικὴ καὶ ἀπονεκρῶνει τὶς ψυχές, ἐκβιάζει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη καὶ θανατώνει κάθε ἔρωτα γιὰ τὴν μόρφωση.